

ספק ברכות בברכת הנהנין

בשוע"ר (סי' קפד ס"ב): "מן התורה אינו חייב לברך אחר המזון אי"כ שבע ממנו, שנאמר ואכלת ושבעת וברכת וגו', ומדברי סופרים לברך ברכת המזון על כזית שהוא שיעור אכילה".

עוד נוספה תקנה מדברי סופרים, במשנה וגמרא (ברכות מד, א), שאם אוכל מזונות או ז' מינים מברך אחריהם ברכה מעין ג'. ועוד תקנו בזמן הגמרא, לברך בורא נפשות אחרי אכילת שאר המאכלים, בתחלה תקנו על הבשר וכיו"ב, אח"כ גם על הירקות ואח"כ גם על המים, כמסופר בגמרא (ברכות מד, רע"ב): "אמר רב יצחק בר אבדימי משום רבינו על הביעה ועל מיני קופרא (כל מיני בשר, רש"י) בתחלה מברך שהכל ולבסוף בורא נפשות רבות וכו', אבל ירקא לא, ור' יצחק אמר אפילו ירקא אבל מיא לא, ורב פפא אמר אפילו מיא ... אמר ר' אשי אנא זמנא דכי מדכרנא עבידנא ככולהו".

עוד תקנו חכמים לברך לפני האכילה, כמובא סיכום הדברים בסדר ברכת הנהנין (פ"א ס"א-ג): "ומדברי סופרים לברך לפני כל אכילה ושתייה ... על כל אוכלין ומשקין מברכין ברכה כוללת לכמה מינים, בורא פרי האדמה לכל מיני פירות הארץ, ובורא פרי העץ לכל פירות האילן, ושהכל נהיה בדברו לשאר כל אוכלין ומשקין. חוץ מן היין והפת, שהיין הוציאו מכלל פירות האילן לברך עליו בורא פרי הגפן, והפת הוציאו מכלל פירות הארץ לברך עליה המוציא לחם מן הארץ, וכל שהוא ממין דגן ולא עשאו פת כגון מיני תבשילין של קמח או דייסא, אף על פי שאין נקראים לחם מכל מקום יש בהם חשיבות שנקרא מזון ומברכים עליהם בורא מיני מזונות".

אמנם יש חילוק גדול בין תקנת הברכות שלאחרי האכילה – שהרי עיקר ברכת המזון מהתורה היא בלחם, ואחר כך תיקנו במשנה ברכת מעין ג' במזונות וז' המינים, ואחר כך תיקנו בגמרא ברכת בורא נפשות. משא"כ בתקנות הברכות שלפני האכילה הי' ההיפך – שעיקר התקנה היתה לברך שהכל נהיה בדברו על כל האוכלין, והוציאו מכללן פרי האדמה, העץ, היין, המזונות והפת.

והנפקא מינה להלכה מחילוק זה, מבואר בסדר ברכת הנהנין (פ"א ס"ד): "ועל כולם אם בירך שהכל נהיה בדברו יצא אפילו על פת ויין", משא"כ בברכה אחרונה (שם פ"א הי"ח): "ברכת על המחיה אינה פוטרת ברכת בורא נפשות רבות ... ברכת בורא נפשות רבות אינה פוטרת מעין ג'".

והטעם לחילוק זה, כי ברכת שהכל נתקנה על הכל, אלא שהוציאו מכללן פרי האדמה והעץ והיין והמזונות והפת – מחמת חשיבותן, ולכן סגי בדיעבד בברכת שהכל על הכל. משא"כ ברכת בורא נפשות לא נתקנה מלכתחילה, אלא על הדברים שאין בהם ברכת מעין ג', ולכן אין בורא נפשות מועלת על ז' מינים ופת.

ולכן נפסק לענין ספק ברכה ראשונה (סדר ברכת הנהנין פ"א הי"ד): "לפיכך כל פרי שהוא ספק לו אם פרי העץ או פרי האדמה מברך בורא פרי האדמה. ואם אינו יודע כלל מה הוא מברך שהכל נהיה בדברו". משא"כ לענין ברכה אחרונה נתבאר (שם פ"א ס"ט-כ): "כל דבר שנסתפק בברכתו אם הוא מעין ג' או בורא נפשות רבות ורוצה לאוכלו שלא בתוך הסעודה, יאכל עמו דבר שברכתו בורא נפשות רבות ודבר שברכתו מעין ג' מאותו המין שנסתפק בו, כגון אם מסתפק בתבשיל אם ראוי לברך אחריו על המחיה או בורא נפשות רבות יאכל מיני מזונות ודבר אחר שברכתו בורא נפשות רבות בוודאי ויברך על המחיה ובורא נפשות רבות ופוטרת תבשיל זה ממה נפשך".

ספק ברכת בפה"א או במ"מ

האמור לעיל לענין ברכת שהכל, כן הוא גם בברכת בורא פרי האדמה לגבי פירות האילן, שברכת בורא פרי האדמה כוללת כל מה שצומח, אלא שמחמת חשיבות פרי העץ תיקנו עליו ברכה מיוחדת – בורא פרי העץ, ולכן מועלת בדיעבד בורא פרי האדמה גם על פרי העץ, כמבואר בסדר ברכת הנהנין (פ"א ס"ד): "בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא ... לפיכך כל פרי שהוא ספק לו אם פרי העץ או פרי האדמה מברך בורא פרי האדמה".

אמנם לגבי ברכת הפת והמזונות, נתבאר בלוח ברכת הנהנין (פ"א ס"ב-ג): "והפת ... אם בירך בורא פרי האדמה לא יצא ... וכל שהוא ממין דגן ולא עשאו פת ... מברכים עליהם בורא מיני מזונות ... ואם בירך עליהם בורא פרי האדמה לא יצא".

ואף שהדגן עצמו, כל זמן שלא נעשה פת ברכתו בורא פרי האדמה, כמבואר בסדר ברכת הנהנין (פ"א ס"ח): "אבל אם הוא שלם שלא הוסר קליפתו ולא נתמעך אינו מברך אלא בורא פרי האדמה". מכל מקום על ידי טחינת הדגן ועשיית העיסה נשתנה לגמרי ובטלה ממנו לגמרי ברכת בורא פרי האדמה, כמבואר בסדר ברכת הנהנין (פ"ז הכ"ב): "לפי שנשתנה תאר החטים לגמרי בטחינתם". ולכן ברכתם לכתחלה בורא מיני מזונות, ובדיעבד שהכל, אבל לא בורא פרי האדמה.

ומטעם זה, כשיש ספק על מאכל מסויים עם צריך לברך עליו בפה"א או במ"מ, אי אפשר לברך עליו מספק בפה"א, אלא יברך עליו שהכל, וכדלקמן.

במה דברים אמורים, כשהספק הוא רק בברכה הראשונה, אבל אם הספק הוא גם בברכה אחרונה – אם לברך בורא נפשות או על המחיה, אזי אין שום עצה, רק שיאכל עמו עוד דבר שברכתו בורא נפשות ועוד דבר שברכתו על המחיה; או שיאכלו תוך הסעודה.

ועל פי הקדמה זו נבין כמה חלוקי דינים בהלכות ספק ברכות שבסדר ברכת הנהנין, ונתחיל עם דין הדיישה של האורז, שהוא ממוצע בין חמשת מיני דגן לבין מיני קטניות, לכמה הלכות, וגם לענין הברכה, אשר הדיישה של דגן ברכתו במ"מ ובסוף – מעין ג', הדיישה של קטניות ברכתו שהכל ובסופה – בורא נפשות, ואילו הדיישה של אורז ברכתו במ"מ ובסופה – בורא נפשות.

ובמקום שיש ספק באורז אם ברכתו בפה"א או במ"מ, מבואר בסדר ברכת הנהנין (פ"א ה"י): "האורז אם בשלו ... ומספק ראוי לברך עליו שהכל", והטעם הוא, כי ברכת בפה"א אינה מועלת בדיעבד במקום ברכת במ"מ, וברכת במ"מ אינה מועלת בדיעבד במקום ברכת בפה"א, אבל ברכת שהכל מועלת בדיעבד הן במקום ברכת בפה"א והן במקום ברכת במ"מ, ולכן במקום הספק יש לברך ברכת שהכל.

משא"כ לענין דיישה של מיני דגן, שהספק מזה הוא גם לענין ברכה אחרונה – בורא נפשות או על המחיה, מבואר בסדר ברכת הנהנין (פ"א ה"ח): "ומספק זה אומרים שאין לאכול ממנו כשיעור כי אם בתוך הסעודה".

ספק ברכת המוציא או במ"מ

מבואר בסדר ברה"י (פ"א ה"ג): "בירך על הפת בורא מיני מזונות יצא ויש חולקים". ולפי זה הי' מקום לומר, שבמקום הספק לא יברך ברכת במ"מ ולא המוציא, כי אם שהכל, שמועיל עכ"פ בדיעבד. מ"מ קיי"ל שבמקום הספק יברך במ"מ, וכדלקמן.

וכדי להבין הלכה זו נקדים תחלה דין ברכה אחרונה של הלחם, אם מועלת בו בדיעבד ברכת על המחיה, ומבואר בשוע"ר (סי' קסח ס"ח): "שמן התורה היה די בברכה אחת מעין ג', שהרי לא נאמר בתורה אלא פעם אחת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך, ודרשו מפסוק זה לברך על המזון ועל הארץ ועל המקדש, ודי בברכה אחת לכולם, אלא שחכמים תקנו לברך על כל אחד בפני עצמו".

ולכן גם במקום הספק נתבאר בשוע"ר (סי' קסח ס"ב): "ולענין הלכה יש להקל בדברי סופרים כדברי כולם, ובפרט בספק ברכות, שלא לברך ברכת המזון ד' ברכות על מה שלסברא אחת די בברכה אחת מעין ג', כי אין כאן ספק של תורה אף אם אכל כדי שביעה שהוא חייב בברכת המזון מן התורה, שהרי מן התורה די לעולם בברכה אחת מעין ג'".

אמנם בסדר ברכת הנהנין חזר בו רבינו, וכתב (פ"ב ס"ב): "ומכל מקום אם אוכל כדי שביעה שהוא ספק של תורה (אף שמנין הברכות הוא מדברי סופרים, מכל מקום מאחר שמשם רבינו עליו השלום תיקן ברכת הזן בברכה בפני עצמה לפתוח בברוך ולחתום בברוך ראוי להחמיר בספיקה כעין ספק של תורה) יש להחמיר שלא לאכול כי אם בתוך הסעודה של לחם גמור". משא"כ אם אכל פחות מכדי שביעה, בזה פסק גם בסדר ברכת הנהנין (פ"ב ס"ט): "ולענין הלכה ... מן הדין יש לסמוך על סברא הראשונה, שבדברי סופרים הלך אחר המיקל".

ועתה נחזור לדין הספק בברכה ראשונה, במ"מ או המוציא, שגם בזה פסק בסדר ברכת הנהנין (פ"ב ה"ט): "ולענין הלכה ... יש לסמוך על סברא הראשונה שבדברי סופרים הלך אחר המיקל", היינו שיברך במ"מ.

ואף שיי"א שברכת במ"מ אינה מועלת ללחם – אפילו בדיעבד; מבאר על זה בשוע"ר (סי' קסח ס"ב): "וכיון שמברך ברכה אחת מעין ג' אין לו לברך המוציא, שלא יהיו ברכותיו סותרות זו את זו. ועוד שברכת בורא מיני מזונות כוללת גם כן לחם גמור, אלא שמפני חשיבותו הוציאוהו מכלל שאר מזון וקבעו לו ברכה בפני עצמו, וכל שאין ברור לנו שיש בו חשיבות לחם גמור אין להוציאו מחזקתו שהוא בכלל מזון בודאי. ואע"פ שהמברך בורא מיני מזונות על לחם גמור לא יצא ידי חובתו הואיל ונשתנה לעילוי וחשיבות נשתנית ברכתו מכל מקום בספק לחם גמור יצא, שספק ברכות של דבריהם להקל".

אלא שמכל מקום, טעם זה אינו מיושב לכתחלה, שהרי סוכ"ס "המברך בורא מיני מזונות על לחם גמור לא יצא ידי חובתו". ולכן מסיים בשוע"ר שם: "וכל בעל נפש הרוצה להחמיר על עצמו לא יאכל ... כי אם בתוך הסעודה".

כל זה הוא לפי שיטתו בשוע"ר, אמנם לפי שיטתו בסדר ברכת הנהנין, שאם אכל כדי שביעה דינו כספק של תורה, לכן פסק (פ"ב ס"ב): "אם אוכל כדי שביעה שהוא ספק של תורה ... יש להחמיר שלא לאכול כי אם בתוך הסעודה של לחם גמור". משא"כ אם אכל פחות מכדי שביעה, בזה פסק גם בסדר ברכת הנהנין (פ"ב ס"ט): "ולענין הלכה ... מן הדין יש לסמוך על סברא הראשונה שבדברי סופרים הלך אחר המיקל, אך כל בעל נפש יחמיר לעצמו שלא לאכול בלא נטילת ידים והמוציא על לחם אחר תחילה".